

Αγροτιστές και ποπουλιστές: τα ιδεολογικά θεμέλια του αγροτικού κινήματος στις Δύο Ευρώπες¹

ΣΥΝΕΠΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΣ ΚΡΙΣΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ που συνοδεύει την ενσωμάτωση του αγροτικού κόσμου στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, τα κινήματα αγροτικής διαμαρτυρίας, γνωστά στη Βορειοδυτική Ευρώπη ως «αγροτισμοί» και στην Ανατολική ή βαλκανική Ευρώπη ως «αγροτικοί ποπουλισμοί», χαρακτηρίζονται, εν πρώτοις, από τις άκρως ετερογενείς καταβολές τους. Η αναζήτηση κάποιας σχέσης συγγένειας ανάμεσά τους, ο εντοπισμός της κοινής ιδεολογικής καταγωγής τους, η επισήμανση κάποιου κοινωνικού προτάγματος ή πολιτικής δράσης ενιαίας έμπνευσης θα ήταν σίγουρα ριψοκίνδυνο εγχείρημα, καθώς πρόκειται για σχήματα που λειτούργησαν σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές και κάτω από διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Ωστόσο, μια εγγύτερη ματιά μας επιτρέπει ν' αναγνωρίσουμε ορισμένα βασικά στοιχεία (αναλυτικές κατηγορίες, ιδεολογήματα, επιχειρηματολογία, φιλοσοφικές στάσεις, θέαση του κόσμου, αισθητικές και ηθικές αξίες, νοητικές προδιαθέσεις) που ξαναβρίσκουμε σχεδόν μονίμως σε κάθε λόγο σχετικό με την αγροτιά, από τα τέλη του περασμένου αιώνα έως τις μέρες μας, και εγγράφονται σ' ένα κοινό ιδεολογικό και θεωρητικό νεφέλωμα.

Περισσότερο ίσως απ' όσο οι αντιθέσεις πόλη/ύπαιθρος, παράδοση/νεωτερικότητα, σοσιαλισμός/φιλελευθερισμός, ιδιομορφία/οικουμενικότητα, οι διαφοροποιήσεις που διαπιστώνουμε στο εσωτερικό αυτού του

1. Εισήγηση στο 23ο συνέδριο της *A.R.F. (Association des Ruralistes Français)* που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο της Λυών από 27 έως 29 Οκτωβρίου 1999 με θέμα: *Agrariens et agrarismes, hier et aujourd'hui, en France et en Europe*.

νεφελώματος από τη μία στην άλλη Ευρώπη παραπέμπουν στο καθεστώς κοινωνικής ύπαρξης κάτω από το οποίο διαβίω ο αγροτικός κόσμος ανάλογα με την ιστορική στιγμή και την εκάστοτε χώρα, όπως και τη θέση του στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Από αυτή την άποψη, τα αγροτιστικά κινήματα στη Γαλλία προσφέρουν ένα καλό παράδειγμα για μια συγκριτική προσέγγιση των αγροτικών ιδεολογιών αφ' ενός μεν της Βορειοδυτικής και αφ' ετέρου της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Κοινωνία αγροτικών, κατά βάση, δομών έως και την επαύριο του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, η Γαλλία συγγενεύει περισσότερο μ' αυτές τις τελευταίες απ' όσο οι άλλες δυτικές χώρες —και αυτό εξηγεί τα πολλά κοινά σημεία που παρατηρούμε ανάμεσα στις «αγροτιστικές» και τις «ποπουλιστικές» ιδέες, κυρίως κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αντιστρόφως, η βιομηχανική ανάπτυξη που γνωρίζει η χώρα, η κοινωνική και πολιτική της πορεία και το «συνεχές» της αγροτικής ιστορίας της μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε κάποιες αποκλίσεις σε σχέση με τα αγροτικά ρεύματα της «άλλης Ευρώπης», μιας Ευρώπης εκτοπισμένης στην ημιπεριφέρεια των εκβιομηχανισμένων εθνών και σηματοδευμένης τόσο από την ανεπάρκεια των δημοκρατικών της θεσμών όσο και από τις πολλαπλές τομές, ανομοιογένειες και παλινδρομήσεις που γνώρισαν τα αγροτικά της κινήματα.

Ας δούμε μερικά παραδείγματα. Ενώ το κοινωνικό πρόγραμμα που υποστηρίζει ο αγροτισμός στη Γαλλία προσανατολίζεται περισσότερο προς τον κορπορατισμό, οι ποπουλιστές δίνουν έμφαση κυρίως στην επιστροφή στους θεσμούς του χωριού. Η ενότητα του αγροτικού κινήματος, ενώ αμφισβητείται έντονα από τους Γάλλους αγροτιστές, αποτελεί μια ομόφωνα αποδεκτή αρχή για τους άλλους (είτε επειδή η αγροτική αμφισβήτηση εστιάζεται στην υπεράσπιση των ακτημόνων αγροτών, όπως στη Ρωσία και τη βόρεια Βαλκανική, είτε λόγω της σχετικά κυρίαρχης θέσης των μικροϊδιοκτητών, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας). Ενώ, τέλος, στη Βορειοδυτική Ευρώπη η αντίθεση μεταξύ πόλης και υπαίθρου αποκτά τις διαστάσεις ανοιχτής σύγκρουσης, στην Νοτιοανατολική, οι αστικές και οι αγροτικές κοινωνίες παραμένουν στενά αλληλένδετες. Η ερμηνεία αυτών των διαφοροποιήσεων δεν θα πρέπει ν' αναζητηθεί πιο πολύ στην έντονα αποκλίνουσα κοινωνική ιστορία των

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

δυο πλευρών της ευρωπαϊκής ηπείρου και λιγότερο σε θεωρητικές α-συμβατότητες; Οφείλουμε συνεπώς να θεωρήσουμε αυτά τα παραδείγματα σε ανταπόκριση με τον τύπο κοινωνίας που κάθε φορά μας απασχολεί. Σε ανταπόκριση δηλαδή με την ακμαία, έως σήμερα, κοινοτική παράδοση των λαών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, την ύπαρξη, από νωρίς, μιας ταξικά διαστρωματοποιημένης κοινωνίας στις εκβιομηχανισμένες χώρες (που διαπερνά από τα μέσα τον ίδιο τον αγροτικό κόσμο), τη φιλοδοξία της Γαλλίας, φανερή από τον 19ο αιώνα, να παίζει έναν διεθνή ρόλο στην αγροτική παραγωγή, τον άεστο ανταγωνισμό αστικό κέντρο/ύπαιθρος στη Βορειοδυτική Ευρώπη, ανταγωνισμό που ενισχύει η παροιμιώδης πρόσδεση του χωρικού της Δύσης στη γη του και που ανανεώνεται με την έλευση του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Εάν η προαναφερθείσα υπόθεση είναι σωστή, οι ιδεολογικές «συνενοχές» μεταξύ αγροτιστών και ποпуουλιστών μοιάζουν να υπερτερούν απέναντι στις, πάντοτε τοπικά προσδιορισμένες, αντινομίες της πολιτικής και συνδικαλιστικής τους δράσης.² Μια τέτοια προσέγγιση, όμως, είναι θεμιτή; Έχουμε το δικαίωμα να βάλουμε στο «ίδιο τσουβάλι» τους προμαρξιστές φιλοσόφους του πρώτου μισού του 19ου αιώνα (τους αποκαλούμενους ουτοπιστές), τους αναρχοσυνδικαλιστές των τελευταίων δεκαετιών του ίδιου αιώνα, τους αγωνιστές του επαναστατικού σοσιαλισμού λίγο αργότερα (υπέρμαχους της ισότητας των εταίρων στο εσωτερικό ενός μετώπου αγροτών-εργατών), τους οπαδούς του κοινωνικού κα-

2. Σε αντίθεση με την προσέγγιση που ακολουθούν οι N. Mouzelis και R. Paxton (βλ., αντιστοίχως, «On the Concept of populism: populist and Clientelist Modes of Incorporation in Semi-peripheral politics», *Politics and Society*, 14, 3(1985), σσ. 329-348, και *Le temps des chemises vertes, revoltes paysannes et fascisme rural, 1929-1939*, Παρίσι, Seuil, 1996), ως προς την ανάλυση ο πρώτος των ποпуουλιστικών κινημάτων στα Βαλκάνια και τη Λατινική Αμερική και ο δεύτερος του «αγροτικού φασισμού» στη Γαλλία του Μεσοπολέμου (προσέγγιση που παραχωρεί αποφασιστικά την προτεραιότητα στην πρακτική και τις οργανωτικές δομές σε βάρος του λόγου), μόνο η μελέτη των ιδεολογικών βάσεων του ποпуουλισμού μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη σχετική ενότητα αυτής της κίνησης. Διαφορετικά, δεν πρόκειται παρά για συνονθύλευμα ετερόκλητων και αντιφατικών στοιχείων.

θολικισμού, τους συνηγόρους του οικονομικού προστατευτισμού, τους θιασώτες του φασίζοντος κορπορατισμού ή, τέλος, τους θεωρητικούς μιας αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας που θα λειτουργούσε πάνω σε βάσεις διαφορετικές από εκείνες της ευρύτερης κοινωνίας; Αναζητώντας, επιπλέον, την προέκταση ορισμένων αγροτιστικών και ποπουλιστικών ιδεών στο λόγο των θεωρητικών του Τρίτου Κόσμου κατά τη μεταπολεμική περίοδο ή στις διακηρύξεις αρχών του αγροτικού συνδικαλισμού στη Γαλλία από τη δεκαετία του 1970 έως σήμερα, δεν διακινδυνεύουμε να παρουσιάσουμε κάτι που θα έμοιαζε με αμάλγαμα;

Μια απλή απαρίθμηση των κινημάτων ή ρευμάτων σκέψης που εμφανίστηκαν από τον 19ο αιώνα και που οι ιστορικοί ταξινομούν κάτω από τον αστερισμό του «πεύζανισμού» αρκεί για να δείξει τον πολύπλοκο χαρακτήρα του συγκριτικού εγχειρήματος: ποια είναι τα κοινά σημεία αναφοράς ανάμεσα στους ναρόντνικους της προεπαναστατικής Ρωσίας (στις διαδοχικές μεταμορφώσεις τους), τον ποπορανισμό, τον τσαρανισμό ή τις αγροτικές λίγκες στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία των αρχών του αιώνα, τον οικονομικό πεύζανισμό του Αλεξάντρ Τσαγιάνωφ κατά τη δεκαετία του 1920, τον αγροτοσυνδικαλισμό της Αριστεράς ή της Δεξιάς στη Γαλλία του πρώτου μισού του αιώνα, τον ελληνικό κοινοτισμό του Μεσοπολέμου, το αντιαποικιακό κίνημα στη Μάγρη Αφρική μετά το 1950, τη γαλλική αγροτική κοινωνιολογία της περιόδου 1960-1980 ή ακόμα τις τάσεις επανόδου στην «τοπικότητα» και τις παραδοσιακές τεχνικές στη γεωργία που εμφανίζονται στη Δυτική Ευρώπη κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια;

Εκ πρώτης όψεως, τίποτε ή σχεδόν τίποτε δεν φαίνεται να προσεγγίζει τα οράματα των αναρχοεπαναστατών, όπως για παράδειγμα ο Ν. Τσερνιτσέφσκι ή ο Π.Ν. Τκατσέφ, που υποστηρίζουν την κατάληψη της εξουσίας από μια συνωμοτική μειοψηφία την επαύριο της κατάρρευσης της δουλοπαροικίας στη Ρωσία, στον πολιτικό λεγκαλισμό και την αφοσίωση στο τσαρικό καθεστώς (εγγύηση για την επιβίωση του *μικρ*) που επαγγέλλονται την ίδια στιγμή ο Π.Α. Λαβρόφ ή οι φιλελεύθεροι ποπουλιστές, όπως οι Β.Π. Βοροντσώφ και Ν.Φ. Ντάνιελσον. Παρομοίως, κανένα κοινό μέτρο δεν φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στον «αναρχοσυνδικαλισμό των γεωργοεπιχειρηματιών» (που αντιπροσωπεύει η

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

περίπτωση Ε. Ντορζέρ)³ και τη φουρριεριστική ευαισθησία που εκφράζουν οι αγροτιστές σοσιαλιστές της ίδιας εποχής ή ακόμα ανάμεσα στις αγροτικές ουτοπίες που οικοδομήθηκαν, σε διαφορετικές στιγμές, από τους θεωρητικούς του πεύζανισμού (Α. Τσαγιανώφ, Κ.Δ. Καραβίδας, Ε. Μαντράς) και τα προγράμματα πολιτικής χειραφέτησης της αγροτιάς που εξαγγέλλουν τα αγροτικά κόμματα και συνδικάτα στην Ανατολική και τη Δυτική Ευρώπη. Καμία, τέλος, σχέση ανάμεσα στις θέσεις του Λ. Σενγκόρ περί «négritude» ως μέσου ενσωμάτωσης της αφρικανικής κοινωνίας στον καπιταλισμό, το φλογερό κήρυγμα εξέγερσης που απευθύνει ο Φ. Φανόν στους χωρικούς και το λούμπεν προλεταριάτο της Αφρικής, και τις αγροτικές διεκδικήσεις των ημερών μας στη Βορειοδυτική Ευρώπη, οι οποίες συνηγορούν υπέρ της «οριζόντιας ενσωμάτωσης» της γεωργίας στην οικονομία της αγοράς, ενσωμάτωση που να σέβεται το περιβάλλον, την ποιότητα των προϊόντων και τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Η άποψη που υποστηρίζει το ανά χείρας κείμενο είναι ότι μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε το «κόκκινο νήμα», το οποίο συνδέει μεταξύ τους τις πολλαπλές εκδοχές του ευρωπαϊκού πεύζανισμού, ξεκινώντας από την ανάλυση τριών βασικών ιδεών κοινής, λίγο πολύ, αποδοχής:

α) Την ιδέα της υπεροχής, οικονομικής όσο και ηθικής, του μοντέλου βάσει του οποίου οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες ρυθμίζουν την παραγωγή και τις κοινωνικές σχέσεις (συμβιωτική ομάδα) απέναντι στο μοντέλο που εγκαθιδρύει ο βιομηχανικός καπιταλισμός.

β) Την ιδέα της αμείωτης αντίστασης που προβάλλουν, λόγω της ιδιαιτερότητάς τους, οι παραδοσιακές μικροκοινωνίες απέναντι σε οποιαδήποτε νοσητική κατασκευή (δόγμα ή θεωρία) που θα επιχειρούσε να επιβάλλει μια σύνολη ή οικουμενική ερμηνεία.

γ) Την ιδέα της ανάγκης ν' αναζητηθεί ένας τρίτος δρόμος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης που θα ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες αυτών των κοινωνιών και θα αποκλείει τις επιλογές τόσο του κεφαλαιοκρατικού φιλελευθερισμού όσο και του σοσιαλιστικού κολλεκτιβισμού.

3. Βλ. P. Barral, *Les agrariens français de Méline à Pizani*, Παρίσι, Armand Colin, Cahiers de la FNSP, 1968 σ. 240.

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ

Οι προηγούμενες ιδέες συγκροτούνται σε ενιαίο και οργανικά διαρθρωμένο σύνολο, σύμφωνα με τρία κεφαλαιώδη επιχειρήματα, ένα αξιολογικό, ένα επιστημολογικό και ένα πολιτικό.

α) Το αξιολογικό επιχείρημα

Η έξαρση του κοινοτιστικού μοντέλου εδράζεται στην ενδόμυχη πεποίθηση ότι οι οργανωτικές αρετές των παραδοσιακών κοινωνικών σχηματισμών (στο επίπεδο της οικονομικής, αλλά και της πολιτικής ή της κοινωνικής ρύθμισης), όπως και οι ηθικές αρχές που ανέκαθεν σφυρηλατήθηκαν στους κόλπους τους, έχουν διαμορφώσει τα πιο γερά θεμέλια πάνω στα οποία οικοδομήθηκαν όλοι οι ως τώρα γνωστοί πολιτισμοί της ιστορίας του ανθρώπου: οι τρόποι παραγωγής και τα πολιτικά καθεστώτα έρχονται και παρέρχονται, η κοινότητα παραμένει. Αυτή η τελευταία είναι, κατά συνέπεια, ικανή να δώσει το πρότυπο για την οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας. Οι διαπροσωπικές σχέσεις, ο στοιχειώδης κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, ο αυστηρός κοινωνικός έλεγχος, η σχετική αυτάρκεια και αυτονομία, το πνεύμα αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης και, προπαντός, η ισορροπία που συνεπάγεται η σύμπτωση μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής μονάδας στους κόλπους της εστιακής ομάδας (στοιχείο βάσης της κοινότητας) αποτελούν μερικά από τα προτερήματα των «χωρικών κοινωνιών», που ο λόγος των αγροτιστών και των ποπουλιστών προβάλλει με ιδιαίτερη έμφαση.

Ο Α. Τσαγιανώφ επιμένει στη σπουδαιότητα αυτής της τελευταίας διάστασης (ισορροπία παραγωγής-καταναλώσης), υπογραμμίζοντας την αποτελεσματικότητα των ρυθμιστικών μέσων που διαθέτει η εστιακή ομάδα ως προς την αντιμετώπιση των κινδύνων του υπερπληθυσμού: μέσα δημογραφικά (έλεγχος των γεννήσεων, μετανάστευση, αύξηση της θνησιμότητας), οικονομικά (εντατικοποίηση της παραγωγής, εξωγεωργικές εργασίες) ή κοινωνικά (ανάπτυξη της συνεργασίας). Οι προσδιοριστικοί παράγοντες λειτουργίας της αγροτικής εκμετάλλευσης είναι, γράφει, το μέγεθος της οικογένειας, η καλλιεργούμενη επιφάνεια

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

και ο τρόπος ζωής. Το παιχνίδι ανάμεσα σ' αυτά τα τρία στοιχεία δίνει το «βαθμό αυτοεκμετάλλευσης» της αγροτικής οικογένειας, που καθορίζεται από τη σχέση «ικανοποίηση των αναγκών» και «κοπιαστικότητα της εργασίας».⁴ Εξάλλου, η εντατικοποίηση της παραγωγής και η πλήρης απασχόληση στον γεωργοκτηνοτροφικό τομέα αποτελούν για τον συγγραφέα τις βάσεις οργάνωσης της ιδανικής πολιτείας του, σε συνδυασμό με τον επαναστατικό μετασχηματισμό του τρόπου ζωής και την επιστροφή στα πατρογονικά πρότυπα της χωρικής κοινωνίας, δηλαδή την οικογένεια και την κοινότητα.⁵

Από την πλευρά του, ο Κ.Δ. Καραβίδας, οραματιστής της «Κοινοτικής πολιτείας» στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, δεν παραλείπει ν' αναφερθεί, σε όλα τα έργα του, στην έννοια της «υπερεργασίας», τονίζοντας το ρόλο της ως προς τη διάσωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης και την αντίστασή της απέναντι στον καπιταλισμό.⁶ Η ιδιότητα αυτή του χωρικού να μη λογαριάζει το χρόνο επιτρέπει, όπως υπογραμμίζει, μιαν απεριόριστη ελαστικότητα στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς (χάρη στην ισορροπία επιπέδων παραγωγής και κατανάλωσης), υπό τον όρο ότι γίνεται σεβαστή η αρχή της μικροϊδιοκτησίας. Δεν θα ήταν ίσως άχρηστο να υπενθυμίσουμε εδώ ότι, πολλές δεκαετίες αργότερα, αυτή η ίδια αρχή θα επιστρέψει στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας των θεωρητικών της «απορρόφησης» της μικροεμπορευματικής παραγωγής από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: η άμεση σχέση του γεωργού με τη γη είναι το μοναδικό μέσο που επιτρέπει την «άριστη κινητοποίηση της εργατικής του δύναμης».⁷

4. Βλ. Α. Tchayanov, «Pour une théorie des systèmes économiques non capitalistes», *Analyse et prévision Futuribles*, XIII, Janvier, 1, 1972(1924), σσ. 19-51.

5. Βλ. Ι. Kremnev (Α. Tchayanov), *Voyage de mon frère Alexis au pays de l'utopie paysanne*, Λωζάνη, Age d'Homme, coll. Slavica Utopies, 1976 (1920).

6. Βλ. Κ. Δ. Καραβίδας, *Το ζήτημα της αυτονομίας, σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1981 (1930), *Αγροτικά, έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978(1931), *Η Κοινοτική Πολιτεία*, Αθήναι, 1935.

7. Βλ. Μ. Jollivet, «Sociétés rurales et capitalisme», στο Μ. Jollivet (ed.), *Sociétés paysannes ou lutte de classes au village?*, Α. Colin, Παρίσι 1974, σσ. 230-266.

Οι κανόνες σύμφωνα με τους οποίους λειτουργεί η αγροτική εκμετάλλευση του πατέρα Αστρούκ στη χώρα τής, κατά τον Ε. Μαντράς, *Αγροτικής Ουτοπίας*, δεν είναι διαφορετικοί:⁸ ανάπτυξη των καλλιεργειών επιβίωσης για τις ανάγκες της οικογένειας, παραγωγή η οποία «ενσωματώνει το μέγιστο του αυτοεφοδιασμού και την περιθωριακή, μη καταμετρήσιμη, εργατική δύναμη των παιδιών και των συνταξιούχων». Πρόκειται για τις αναγκαίες συνθήκες ώστε να «ξαναβρούμε τη λογική της χωρικής οικονομίας και να την προσαρμόσουμε» στο πλαίσιο μιας τοπικής κοινωνίας, η οποία εξάλλου μοιάζει να επανενεργοποιεί τους αρχέγονους κανόνες της κοινοτικής οργάνωσης (κοινή διαβίωση των παιδιών σύμφωνα με την τάξη ηλικίας, αλληλοβοήθεια και ανταλλαγές μεταξύ γειτόνων, κοινοτικό κοπάδι υπό την επίβλεψη ενός βοσκού τον οποίο αμείβει το χωριό κλπ.).

Για τους φιλελεύθερους ποπουλιστές στη Ρωσία, η ρήξη συνέχειας μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης που συνοδεύει τη διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς (αποτέλεσμα της αγεφύρωτης αντίφασης του «απεριόριστου» χαρακτήρα της πρώτης προς την «περιορισμένη» ικανότητα της δεύτερης) αποδεικνύει την ανεπάρκεια του καπιταλιστικού συστήματος και τη «μη προοδευτική» φύση του απέναντι στα προγενέστερα συστήματα. Κατά συνέπεια, η οικονομική ανάπτυξη, αγροτική είτε βιομηχανική, δεν νοείται έξω από το πλαίσιο της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας, χωρίς διεύρυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Ο Β.Ι. Λένιν δεν θα παραλείψει να διατυπώσει ειρωνικά σχόλια για την «παιδιάστικη εμπιστοσύνη» που έτρεφαν οι ναρόντνικοι του καιρού του για την κοινότητα.⁹ Ανάλογη άποψη με τους ποπουλιστές εκφράζει και ο Μελίν, υποστηρίζοντας πως στο πλαίσιο του καπιταλισμού «η κατανάλωση των βιομηχανικών προϊόντων έχει τα όριά της».¹⁰

Την ίδια διαπίστωση περί καπιταλιστικής ανεπάρκειας σ' αυτό τον τομέα βρίσκουμε και στον Καραβίδα, σύμφωνα με τον οποίο η εξειδί-

8. Πρβλ. H. Mendras, «Voyage au pays de l'utopie rustique», *Actes Sud*, 1992 (1979).

9. Βλ. V.I. Lénine, *Le développement du capitalisme en Russie*, Moscou - Editions Sociales, Paris 1956 (1889).

10. Μνεία στο P. Barral, *Les agrariens français*, ό.π.

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

κευση είναι αντιοικονομική («σπατάλη εργασίας, κεφαλαίων και χρόνου») και, επιπλέον, επιβλαβής για την κοινωνική ειρήνη εξαιτίας της «ασύδοτης ιδιοτέλειας» που γεννά το σύστημα και καταλήγει στην πάλη των τάξεων.¹¹ Η θεραπεία απέναντι σ' αυτά τα δύο βλαβερά αποτελέσματα του καπιταλισμού πρέπει ν' αναζητηθεί, όσον αφορά το πρώτο, στη σχετική αυτάρκεια της κοινότητας («το οικονομικό πολυώνυμο») και, όσον αφορά το δεύτερο, στις συλλογικές πειθαρχίες και τον άμεσο κοινωνικό έλεγχο που ευνοεί η τοπική διαπροσωπική κοινωνία.¹²

Για τους Γάλλους αγροτιστές, η αφοσίωση στο κοινοτικό μοντέλο θα εκφραστεί κυρίως μέσω της έξαρσης των αξιών που συνδέονται με τη γη, αναγκαίοι όροι για την κοινωνική ειρήνη, την ενότητα και την αλληλεγγύη και, ταυτόχρονα, αστείρευτες πηγές παραγωγικής ενέργειας. Αν για την άκρα Δεξιά η εν λόγω έξαρση παραπέμπει στη γενικότερη αντιπαράθεση απέναντι στον κόσμο του άστεως και, ιδιαίτερα, απέναντι στην εργατική τάξη, για τους δημοκρατικούς και την αγροτική Αριστερά μεταφράζει διεκδικήσεις υπέρ της χειραφέτησης των αγροεργατών, όπως και υπέρ της ένταξης των χωρικών στον αγώνα των εργατών εναντίον της αστικής τάξης.¹³ Επιφορτισμένη με μια ιστορική αποστολή, η αγροτιά αντιπροσωπεύει «οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές αξίες» που της επιτρέπουν να δίνει την προτεραιότητα στα «κοινοτικά καθήκοντα απέναντι στα ατομικά δικαιώματα» και να πραγματοποιεί μια «οργανική αλληλεγγύη» αντίθετη στη «μηχανική αλληλεγγύη» της βιομηχανικής κοινωνίας.¹⁴ Η ίδια αυτή ιδέα μιας αγροτιάς, ίσον ενσάρκωση ενός κοινωνικού προτάγματος οικουμενικής εμβέλειας, θα επανέλθει στο σύγχρονο αγροτικό κίνημα, ιδιαίτερα στις διακηρύξεις της Αγροτικής Συνομοσπονδίας στη Γαλλία, που η έντονη κριτική της εναντίον του «παραγωγισμού» και της «τρομοκρατίας του υπερφιλελευθερισμού» των ημερών μας ασκείται εν ονόματι του συνόλου της κοινω-

11. Βλ. Κ.Δ. Καραβίδας, *Το ζήτημα της αυτονομίας*, ό.π., και «Κράτος και παιδεία, ο κοινοτιστής απαντά εις τον κομμουνιστήν», *Εργασία*, 19 Ιανουαρίου-22 Μαρτίου 1936.

12. Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, ό.π.

13. P. Barral, *Les agrariens français*, ό.π.

14. R. Paxton, *Le temps des chemises vertes*, ό.π.

νίας, μιας κοινωνίας δραματικά αντιμέτωπης με προβλήματα υγειονομικής ασφάλειας, ποιότητας των προϊόντων και καταστροφής των φυσικών πόρων.¹⁵

Όμως για όλες τις τάσεις του πεύζανισμού, η ύπατη αρετή της κοινότητας εγγράφεται στην ηθική και πολιτισμική της διάσταση, με άλλα λόγια στην άκρως εξιδανικευμένη ικανότητά της να διαπλάθει στους κόλπους της υγιείς και ακέραιες προσωπικότητες. Η αναγκαιότητα μιας λαϊκής εκπαίδευσης που να επικεντρώνεται στον παραδοσιακό αγροτικό πολιτισμό επανέρχεται διαρκώς στην επιχειρηματολογία του Λαβρόφ, ενώ, από την πλευρά τους, οι αγροτικές λίγκες στη Βουλγαρία (πριν από τον Σταμπολίνσκι) και οι ποπορανιστές στη Ρουμανία προτάσσουν εμφανώς την πολιτισμική δράση απέναντι στην πολιτική κινητοποίηση.¹⁶ Το ίδιο και οι θεωρητικοί του τριτοκοσμισμού, οι οποίοι εκθειάζουν την πολιτισμική ενέργεια που εμπεριέχουν οι αξίες της αγροτικής κοινωνίας. Για τον Φανόν η αγροτιά των υπανάπτυκτων χωρών αντιπροσωπεύει σήμερα τη μοναδική κοινωνική δύναμη που είναι ικανή να πραγματοποιήσει την επανάσταση στο μέτρο που, εκτός οποιασδήποτε νεωτερικότητας, διατηρεί ζωντανές τις παραδοσιακές αξίες, όπως είναι η θρησκεία, η γλώσσα και το έθνος.¹⁷ Στους αντίποδες των επαναστατικών ιδεών του Φανόν, η θεωρία του Σενγκόρ αναγνωρίζει εντούτοις την ίδια ηθική υπεροχή στη νεγροαφρικάνικη κοινωνία απέναντι στον δυτικό πολιτισμό: συγκροτημένη κατά «ομόκεντρους κύκλους» (από την οικογενειακή κυψέλη στην οργάνωση κατά φυλές και από εκεί στο βασίλειο), η κοινωνία αυτή διαιωνίζει «μια παρακαταθήκη ζωικών δυνάμεων» που ανταποκρίνεται στη «φυσική όψη της ενοποιητικής τάξης του κόσμου».¹⁸

Ο Καραβίδας θα εκφράσει επανειλημμένως την ανησυχία του μπρο-

15. Βλ. J. Bové, «Pour une agriculture paysanne», *Le Monde Diplomatique*, Octobre 1999, σ. 32.

16. Βλ. G. Ionescu, «Eastern Europe», στο E. Gellner et G. Ionescu (eds.), *Populism, ist National Characteristics*, Λονδίνο 1969.

17. Πρβλ. Fr. Fanon, *Les damnés de la terre*, Maspéro, Παρίσι 1961.

18. Πρβλ. L. Senghor, «Les lois de la culture négro-africaine», *Présence Africaine*, Ιούλιος-Νοέμβριος 1956.

στά στο «διαμελισμό» που συνεπάγεται για τον παραδοσιακό πολιτισμό η καπιταλιστική οικονομία και δεν κρύβει τον βαθύ θαυμασμό του για το «απλό, λιτό και εγκάρδιο είδος ζωής» του χωρικού.¹⁹ Ακολουθώντας το παράδειγμα του Τσαγιανώφ, ο οποίος οραματιζόταν για τα σχολεία της ουτοπικής χώρας του εγχειρίδια ιστορίας επικεντρωμένα πρώτα στο χωριό καταγωγής του μαθητή, έπειτα στην επαρχία του κ.ο.κ.,²⁰ ο συγγραφέας της *Κοινοτικής Πολιτείας* φρονούσε πως το πρωταρχικό στοιχείο της λαϊκής εκπαίδευσης όφειλε να είναι η κοινωνική και οικονομική ιστορία του τοπικού πολιτισμού. Δεν ξαναβρίσκουμε εδώ μια ιδέα παρόμοια με αυτή του Μαντράς ως προς την εκπαίδευση των «Αγνών», για τους οποίους το δευτεροβάθμιο σχολείο προβλέπει επιλεκτική θέση στη σπουδή του δάσους (ο μαθητής όφειλε να μάθει να αναγνωρίζει όλη τη χλωρίδα και την πανίδα που τον περιβάλλει), και όπου η κουλτούρα, «πρωταρχικό μέλημα όλων», στοχεύει κυρίως στη διαμόρφωση χαρακτήρων (ανθρώπων «χαρούμενων, υγιών, που να αισθάνονται όμορφα»), εξασφαλίζοντας έτσι τη συνολική ισορροπία της κοινωνίας;²¹

β) Το επιστημολογικό επιχείρημα

Ο δεύτερος άξονας της σκέψης των πεύζανιστών, η ιδέα της εγγενούς αδυναμίας κάθε θεωρητικού σχήματος να ερμηνεύσει τη λειτουργία και την εξέλιξη των τοπικών παραδοσιακών κοινωνιών, πάντα «μοναδικών» μέσα στην ιδιαιτερότητά τους, μεταφράζει την κλίση τους προς τον εμπειρισμό και την έντονη προσήλωσή τους στα δεδομένα της άμεσης και απτής πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτής της γενικευμένης δυσπιστίας στο θεωρητικό στοχασμό, η έμφαση δίνεται ευθέως στο ποιοτικό απέναντι στο ποσοτικό, στην πολλαπλότητα και ετερότητα απέναντι στην ομοιομορφία και ταυτότητα, στην ιδιαιτερότητα και το συγκεκριμένο απέναντι στη γενικότητα και το αφηρημένο, στην προσω-

19. Βλ. Κ.Δ.Καραβίδας, *Το ζήτημα της αυτονομίας*, ό.π.

20. Βλ. Ι. Kremnev, *Voyage de mon frère Alexis*, ό.π.

21. Η. Mendras, «Voyage au pays de l'utopie rustique», ό.π.

πικρότητα, τη συλλογικότητα και την ομάδα απέναντι στο άτομο, τη μάζα και την κοινωνική τάξη. Ξαναβρίσκουμε εδώ την απώτερη πεποίθηση ότι για τις κοινωνίες εκείνες όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις δεν έχουν ακόμη επαρκώς διεισδύσει, κάθε προσπάθεια ερμηνείας μέσω των αναλυτικών αρχών που γεννήθηκαν από τις ίδιες αυτές σχέσεις δεν μπορεί παρά να βρίσκεται έξω από την πραγματικότητα και συνεπώς είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Απορρίπτονται έτσι τόσο ο φιλελεύθερος ορθολογισμός όσο και ο ιστορικός υλισμός.

Η αρνητική αυτή θέση έχει απόρροιας πολιτικές (ως προς τη στράτευση, την κινητοποίηση και τον τρόπο δράσης) και μεθοδολογικές (ως προς το αναλυτικό εγχείρημα). Οι πρώτες παραπέμπουν στην πεισματική, θα έλεγε κανείς απεγνωσμένη, προσπάθεια των αγροτιστών και των ποπουλιστών ν' αμφισβητήσουν την ισχύ ορισμένων νομοτελειών του καπιταλισμού πάνω στις υποτελείς οικονομίες, ειδικότερα τη διεύρυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και την ανάπτυξη της ταξικής πάλης. Ακόμη και όταν η κοινή εμπειρία τους υποχρεώνει να παραδεχτούν την ύπαρξη αυτών των καταναγκασμών, τους χρεώνουν, όπως όπως, στο λογαριασμό μιας κακής πολιτικής διαχείρισης ή τους ερμηνεύουν με τον «ιδεολογικό» ή τον «ψυχολογικό» παράγοντα. Στην πραγματικότητα εδώ πρόκειται για ένα από τα μείζονα διαφορούμενα του πεύζανισμού, που μεταφράζεται, από την πλευρά των μαρξιστικών κομμάτων, σε ρεφορμισμό (αποδοχή του κοινωνικού και οικονομικού status quo) και, από την πλευρά των φιλελευθέρων, σε ριζοσπαστισμό (καταγγελία του ισχύοντος πολιτικού συστήματος).

Αποκαλυπτικές αυτών των θέσεων είναι ορισμένες όψεις της κοινωνικής κριτικής που διατυπώνουν οι ποπουλιστές: για τους διανοούμενους της κίνησης γύρω από τον Ντάνιελσον και τον Βοροντσώφ, ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας στη Ρωσία του τέλους του 19ου αιώνα είναι «προϊόν» εισαγόμενο από τη Δύση και ο χαρακτήρας του τεχνητός, όπως τεχνητός είναι άλλωστε και ο χαρακτήρας του ρωσικού καπιταλισμού γενικότερα. Στα ίχνη των τελευταίων, οι Ρουμάνοι ποποραμιστές υποστηρίζουν ότι η πάλη των τάξεων είναι άγνωστη στη χώρα τους.²²

22. Θα πρέπει να περιμένουμε την αγροτική εξέγερση του 1908, που είχε πάνω από

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

Όσο για τους θεωρητικούς του Τρίτου Κόσμου, επαναστάτες ή συντηρητικούς, καταγγέλλουν ομόφωνα την «εξαγωγή» της πάλης των τάξεων από τη βιομηχανική μητρόπολη. Οι Φ. Φανόν και Ε. Σεζαίρ υποστηρίζουν πως η πάλη των αποικιοκρατούμενων λαών πρέπει να είναι διαφορετική από αυτή του δυτικού προλεταριάτου, στο βαθμό που η ιστορική πορεία τους και οι συνθήκες κοινωνικής τους ύπαρξης είναι, επίσης, έντονα διαφορετικές.²³ Με τη σειρά του, ο Σενγκόρ δε διστάζει να στιγματίσει κατά τρόπο που δεν επιδέχεται αντίρρηση τους Αφρικανούς μαρξιστές διανοούμενους του καιρού του που «δεν διάβασαν ούτε Μαρξ ούτε Ένγκελς κι όταν τους διάβασαν, δεν τους κατάλαβαν γιατί τους διάβασαν με τα μάτια των Παριζιάνων, των Λονδρέζων και των Νεοϋορκέζων».²⁴

Η αντίδραση του Καραβίδα δεν είναι διαφορετική, όταν απορρίπτει κατηγορηματικά τις «ξένες ιδέες» που εισάγουν στην Ελλάδα οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές, όσο και την «παθητική μίμηση των μορφών άμυνας του δυτικού προλεταριάτου», μίμηση που κινδυνεύει να κάνει τη χώρα «εύκολη λεία της Γενεύης ή της Μόσχας». Σε μια κοινωνία σχεδόν αποκλειστικά μικροϊδιοκτητών, το κεφάλαιο, γράφει, παραμένει περιθωριακός παράγοντας, οι νόμοι του δεν επιδρούν στις πραγματικότητες της χώρας και οι νομοτέλειές του είναι ανίσχυρες, αν τις συγκρίνουμε με τη «μικροαστική νομοτέλεια», που εμποδίζει τον σαφή διαχωρισμό των «δύο αντιμαχόμενων τάξεων, ραντιέρηδων πατρώνων και χειροβίωτων».²⁵

Για τους Γάλλους αγροτιστές της Δεξιάς η άρνηση της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του αγροτικού κόσμου είναι ομόφωνη. Ο κοινωνικός

20.000 θύματα, ώστε οι Ρουμάνοι ποπορανιστές να μεταβάλουν τη θέση τους στο σημείο αυτό. Αργότερα, μετά την ίδρυση του τσαρανιστικού κόμματος το 1919, οι ποπουλιστές της Ρουμανίας θα εντάξουν την αρχή της πάλης των τάξεων στο πολιτικό πρόγραμμά τους, περιορίζοντάς την ωστόσο στην αντίθεση μεταξύ ακτημόνων και μεγάλων ιδιοκτητών γης.

23. Βλ. Fr. Fanon, *Les damnés de la terre*, ό.π., και Aimé Césaire, «Et les chiens se taisaient», *Présence Africaine*, Ιούνιος-Νοέμβριος 1956.

24. Βλ. άρθρο του στην εφημερίδα *L'Action*, 2 Juillet.

25. Κ. Δ. Καραβίδα, *Το ζήτημα της αυτονομίας*, ό.π.

ανταγωνισμός, εξηγούν, είναι αδύνατος στους κόλπους της αγροτιάς, αφού η γεωργική δραστηριότητα προϋποθέτει τη σύμπτωση κεφαλαίου και εργασίας. Όσο για τους αγροτιστές της Αριστεράς, σε πείσμα της ριζικής απόρριψης εκ μέρους του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος κάθε μορφής ιδιοκτησίας και της κατάδειξης από τον Μαρξ του νομιναλιστικού της χαρακτήρα, προκειμένου για τους μικρογεωργούς δεν θα κατορθώσουν ποτέ να χαράξουν μια καθαρή και συνεπή με τη θεωρία στρατηγική. Θα ήταν χρήσιμο να υπενθυμίσουμε εδώ το λόγο του Πруντόν, σύμφωνα με τον οποίο «η αντίληψη της ιδιοκτησίας δεν είναι η ίδια στον κάτοικο της πόλης και τον χωρικό», στο μέτρο που για τον πρώτο πρόκειται για πρόσοδο ενώ για τον δεύτερο δεν αντιπροσωπεύει παρά προϋπόθεση εργασίας.²⁶

Το τελευταίο αυτό σημείο παραπέμπει στις μεθοδολογικές συνέπειες της αμφισβήτησης από τους πεύζανιστές των ολιστικών ερμηνειών που προτείνουν οι φιλελεύθερες ή οι μαρξιστικές αναλύσεις. Μεταξύ όλων των εκπροσώπων της ποπουλιστικής σκέψης, ο Τσαγιανώφ είναι εκείνος που θα επιχειρήσει να αποδείξει κατά τρόπο περισσότερο πειστικό την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης λογικής στη λειτουργία της αγροτικής οικονομίας. Οι έννοιες, γράφει, που χρησιμοποιούν συνήθως οι οικονομολόγοι, όπως αποδοτικότητα, κέρδος, ημερομίσθιο, τόκος ή έγγειος πρόσοδος, δεν έχουν καμία αξία ως προς την κατανόηση της αγροτικής εκμετάλλευσης. Η καπιταλιστική λογιστική πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της σε μια προσέγγιση προσαρμοσμένη στο υπό έρευνα αντικείμενο, προσέγγιση που οι αναλυτικοί της όροι πρέπει να είναι η «κοπιαστικότητα της εργασίας», ο «βαθμός της αυτοεκμετάλλευσης» και ο «τρόπος ζωής».²⁷ Τα τέσσερα βασικά κριτήρια που προτάσσει ο Καραβίδας για τη μελέτη των προκαπιταλιστικών σχηματισμών στη Βαλκανική (χωρητικότητα, δυναμικότητα, ασφάλεια-πίστη, σχέση με τη χρηματική οικονομία) συμμερίζονται το πνεύμα, αν όχι και το γράμμα, της ανάλυσης αυτής. Το ίδιο κατηγορηματική είναι η άρνηση του Έλληνα κοινοτιστή να ζητήσει τη συνδρομή των οικονομικών επιστημών, που ε-

26. Μνεία στον P. Barral, *Les agrariens français*, ό.π., σ. 154.

27. A. Tchayanof, «Pour une théorie des systèmes économiques non capitalistes», ό.π.

παγγέλλονται δήθεν την πρόοδο και αγνοούν ή περιφρονούν τον δήθεν σκοτεινό Μεσαίωνα και τον δήθεν οπισθοδρομικό κοινοτισμό. Όσο για τους ερευνητές του καιρού του, θα τους χαρακτηρίσει συλλήβδην «κοινωνιολόγους του γλυκού νερού», που το μοναδικό τους ενδιαφέρον είναι πώς θα αντιγράψουν τις ξένες επιστήμες.²⁸ Οι οικονομολόγοι (όπως και οι στατιστικοί) δεν βρίσκουν καλύτερη μεταχείριση εκ μέρους των μακάρων κατοίκων της αγροτικής ουτοπίας του Μαντράς, για τους οποίους η έννοια της αποδοτικότητας στερείται νοήματος στη γεωργία, αφού, πριν καταχωρηθεί ως «παραγωγή», αυτή η τελευταία ήταν και παραμένει «τρόπος ζωής»²⁹.

Η εν λόγω «αγενεαλόγητος και τεχνητή λογική»³⁰ οφείλει να χωρήσει τη θέση της, προκειμένου για τις μή καπιταλιστικές κοινωνίες, σε μια προσέγγιση που θα αποκαθιστά τα δικαιώματα της πολιτισμικής και της γεωγραφικής αιτιότητας και θα αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως ζωντανή οντότητα. Ο Σενγκόρ έχει υπογραμμίσει κατ' επανάληψη τη βαθιά επίδραση που ασκούν, σύμφωνα με τον ίδιο, οι γεωγραφικές συνθήκες στην εξέλιξη των ανθρώπινων ομάδων. Επιπλέον, κάθε πρωτόγονος πολιτισμός παραπέμπει στην ιδέα ενός «οργανισμού», ο οποίος διαθέτει μια «ψυχή» και μια «πνευματικότητα», τέτοιες που για την κατανόησή τους η ορθολογική σκέψη δεν έχει καμία αποτελεσματικότητα: η «νέγκρικη προσωπικότητα» ορίζεται μέσω της «συγκίνησης», κάτι δηλαδή πολύ πιο βαθύ και αυθεντικό από το «λόγο».³¹ Η προσφυγή στο ανορθολογικό στοιχείο είναι ακόμη πιο έντονη στην Σ. Σεζαίρ, που, για να καταπολεμήσει τις δυτικές αξίες, δηλώνει οπαδός του υπερρεαλισμού.³²

Ωστόσο, πέρα από τις λίγο ή πολύ ανεκδοτολογικές ομοιότητες, το πεδίο όπου οι αγροτιστές και οι ποπουλιστές φαίνεται να συναντούν από κοινού τους σύγχρονους προβληματισμούς είναι, πριν απ' όλα, αυτό της αναζήτησης ενός εννοιολογικού οπλοστασίου που θα αναγνωρίζει

28. Κ. Καραβίδας, *Η Κοινοτική Πολιτεία*, ό.π., και *Το ζήτημα της αυτονομίας*, ό.π.

29. H. Mendras, «Voyage au pays de l'utopie rustique», ό.π.

30. Κ. Καραβίδας, «Κράτος και παιδεία», ό.π.

31. L. Senghor, «De la négritude, psychologie du négro-africain», *Diogenes*, 37(1962).

32. S. Césaire, «André Bretonsoète», *Tropiques*, 3(1944).

την ιδιαιτερότητα σχηματισμών διαφορετικών από τους καπιταλιστικούς. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε την έκδηλη συγγένεια που παρουσιάζουν ορισμένες πλευρές της επιχειρηματολογίας τους με τη νεομαρξιστική προβληματική των δεκαετιών 1960-1970, ιδιαίτερα εκείνη των θεωρητικών της υπανάπτυξης, καθώς και με τις νεότερες τάσεις της κοινωνικής έρευνας. Ας προσθέσουμε μόνο ότι η κύρια μέριμνά τους να κατανοήσουν, στο επιστημολογικό επίπεδο, τις σύνθετες σχέσεις μεταξύ επιμέρους λογικών και γενικών τάσεων στην κοινωνική εξέλιξη, ενδογενών και εξωγενών ερμηνειών του υπό μελέτη αντικειμένου ή εμπειρικής προσέγγισης και θεωρητικής ανάλυσης, απασχολεί στον ίδιο βαθμό όχι μόνο τους Γάλλους αγροτολόγους της δεκαετίας του 1960, αλλά και ορισμένους από τους πιο επιφανείς εκπροσώπους των νέων ρευμάτων των κοινωνικών επιστημών σε παγκόσμιο επίπεδο: πολλές από τις ενστάσεις που διατυπώνονται εσχάτως κατά της κλασικής κοινωνιολογίας, και κωδικοποιεί ο Ιμάνουελ Βαλλερστάιν σε πρόσφατο άρθρο του,³³ εγγράφονται ευθέως στην παράδοση της σκέψης των πευζανιστών. Οι ενστάσεις αυτές αναφέρονται στην αμφισβήτηση του τυπικού ορθολογισμού, την αναίρεση της έννοιας της νεωτερικότητας, την καταγγελία του ευρωκεντρισμού των αναλυτικών κατηγοριών, την απόρριψη του παραδοσιακού διαχωρισμού των επιστημονικών κλάδων. Παρά τους δισταγμούς, τις ανακολουθίες, κάποτε τις εκτροπές ή τις αντιφάσεις στο συλλογισμό, οι επιστημολογικές ανησυχίες των πευζανιστών έχουν το πλεονέκτημα ότι διατύπωσαν ερωτήματα που οι κοινωνικές επιστήμες δεν θα εννοιοποιήσουν παρά αρκετές δεκαετίες αργότερα.

γ) Το πολιτικό επιχείρημα

Το πολιτικό επιχείρημα συνοψίζει τον αγροτιστικό και ποπουλιστικό στοχασμό πάνω στο πρόβλημα της ενδεικνυόμενης πορείας, ώστε οι

33. I. Wallerstein, «L'héritage de la sociologie, la promesse de la science sociale», *Sociétés Contemporaines*, 33-34(1999), σσ. 159-194.

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

παραδοσιακοί κοινωνικοί και οικονομικοί σχηματισμοί ν' αποφύγουν την καπιταλιστική επιβολή και να διασφαλίσουν εξ ιδίων την ανάπτυξή τους. Σύμφωνα με τις θέσεις των ποπουλιστών, στο βαθμό που το καπιταλιστικό μοντέλο είναι ακατάλληλο, ως μη ανταποκρινόμενο στις δομές και τις ανάγκες των μη βιομηχανικών κοινωνιών, και το σοσιαλιστικό πρόγραμμα πρόωρο, άρα ανεφάρμοστο, η εν λόγω πορεία πρέπει ν' αναζητηθεί εκτός των δύο αυτών ανταγωνιστικών συστημάτων. Στα ίχνη τους, οι Γάλλοι αγροτιστές αμφιταλαντεύονται μονίμως ανάμεσα στο «μίσος απέναντι στην αντίδραση και το φόβο της επανάστασης».³⁴ Είναι αλήθεια πως πίσω από την τρίτη αυτή κινητήρια ιδέα του πεύζανισμού κρύβονται προσανατολισμοί και επιλογές πολύ πιο ετερογενείς σε σύγκριση με τις δύο πρώτες που ήδη εξετάσαμε. Εντούτοις, ξαναβρίσκουμε και εδώ ορισμένα κοινά στοιχεία που συνδιαρθρώνονται γύρω από τον ίδιο κεντρικό πόλο, δηλαδή τη συμβιωτική-κοινοτική ενόραση της κοινωνικής οργάνωσης. Ενόραση άκρως αόριστη, όπως είδαμε, αλλά που συντελεί στη μορφοποίηση κάποιων «ευαισθησιών» απέναντι στο ζήτημα της εξουσίας: αναγκαιότητα ενός πολιτικού συστήματος προσαρμοσμένου στις τοπικές, εθνοτικές ή εθνικές, ιδιαιτερότητες, προτεραιότητα της μικρής κλίμακας στη οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής, ενίσχυση της αυτονομίας των τοπικών κοινωνιών σε όλα τα επίπεδα.³⁵

34. P. Barral, *Les agrariens français*, ό.π., σ. 44.

35. Κατά πάσα πιθανότητα, οι ιστορικές καταβολές αυτών των ευαισθησιών ανάγονται, σε ό,τι αφορά το επαναστατικό ποπουλιστικό κίνημα, στη διάσημη παράγραφο από τον «Πρόλογο στη δεύτερη έκδοση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου» (1882), σχετικά με τις μορφές μετάβασης στο σοσιαλισμό. Αφού έλαβαν γνώση, προηγουμένως, των εργασιών ορισμένων ιστορικών της Κομμούνας, όπως ο Μ.Μ. Κοβαλέφσκι, και αντάλλαξαν μια πλούσια επιστολογραφία με τους Ρώσους ναρόντνικους, κυρίως τη Βέρα Ζα-σουλίτς, οι Μαρξ και Ένγκελς εκφράζουν εδώ την πεποίθησή τους ότι η σοσιαλιστική μετάβαση μπορεί να πραγματοποιηθεί με δύο τρόπους: είτε με αφετηρία την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων είτε στη βάση της κοινότητας και των συλλογικών μορφών κατοχής και χρήσης της γης (βλ. Μ. Godelier, *Sur les sociétésprécapitalistes*, CERM, Editions Sociales, 1970). Γνωρίζουμε ότι, μερικά χρόνια αργότερα, αυτή η δεύτερη δυνατότητα θα απορριφθεί ως ουτοπική από τον Ένγκελς, πράγμα που θα οδηγή-

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η αναζήτηση ενός πρωτότυπου μοντέλου πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης δεν μπορεί παρά να εκβάλλει σε πολλαπλές, και ασυμβίβαστες εν πολλοίς μεταξύ τους, στάσεις, που εκτείνονται από την απλή επιθυμία να βρεθούν τα μέσα για την επιτυχέστερη προσαρμογή των παραδοσιακών κοινωνιών στον καπιταλισμό έως την απόλυτη απόρριψη του συστήματος. Αν και όλοι οι ποπουλιστές θέλουν να λέγονται αμφισβητίες, καμιά φορά μάλιστα και επαναστάτες, η τοποθέτησή τους στην πολιτική σκακιέρα, ιδιαιτέρως κατά μήκος του άξονα Δεξιά-Αριστερά, παραλλάσσει αισθητά από χώρα σε χώρα και από τη μια ιστορική στιγμή στην άλλη.³⁶

σει τον Λένιν να επικεντρώσει την πολεμική του εναντίον των ποπουλιστικών θέσεων στο τριπλό επιχείρημα (ιδεολογικό, οικονομικό και πολιτικό) σύμφωνα με το οποίο: (α) η ρωσική κοινωνία δεν παρουσιάζει καμιά ιδιαιτερότητα απαγορευτική ως προς την εφαρμογή των μαρξιστικών αρχών ανάλυσης, (β) οι καπιταλιστικές σχέσεις έχουν υπερισχύσει οριστικά στην οικονομία της και (γ) η κατάσταση επιβάλλει επείγοντως την ίδρυση ενός προλεταριακού κόμματος (V. I. Lénine, *Le développement du capitalisme en Russie*, Editions Sociales, Μόσχα, Παρίσι 1889/1956). Από την πλευρά του, ο Κάουτσκι θα κατηγορήσει τους ποπουλιστές ότι είναι στην υπηρεσία των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι, με το πέρασμα των χωρικών στη μικροϊδιοκτησία, θα διαθέτουν φθηνό εργατικό δυναμικό (K. Kautsky, *Le développement de l'économie rurale dans la société capitaliste*, Paris 1899).

36. Τα πράγματα θα περιπλέκονταν περισσότερο αν συμπεριλαμβάναμε στο συγκριτικό εγχείρημα και τα ποπουλιστικά κινήματα που ανέβηκαν στην εξουσία, κάποτε για μεγάλα χρονικά διαστήματα, στις διάφορες χώρες: «αστικούς ποπουλισμούς» (σύμφωνα με την ορολογία του Ν. Μουζέλη) της Λατινικής Αμερικής ή ασιατικούς πεύζανισμούς. Τους αποκλείσαμε από την ανάλυσή μας στο μέτρο που, με τη μεταμόρφωσή τους σε πολιτικά καθεστώτα, οι ποπουλισμοί αποβάλλουν τα κυριότερα από τα διακριτικά γνωρίσματά τους στο θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο, και η οποιαδήποτε απόπειρα ορισμού δεν μπορεί πια παρά να παραπέμπει στον τύπο μόνο των σχέσεων εξουσίας οι οποίες εγκαθιδρύονται μεταξύ του χαρισματικού ηγέτη και των λαϊκών μαζών: άμεσοι δεσμοί, αποδυνάμωση των ενδιάμεσων δομών, αντιελιτισμός (βλ. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο 1977, Ν. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery, Early parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Mac Millan, Λονδίνο 1986, Μ. Canovan, *Populism*, Junction Books, Λονδίνο 1981). Όμως στην εκδοχή αυτή του ποπουλισμού βρίσκουν θέση τόσο οι πολιτικοί πα-

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

Κατά τη διάρκεια της ιστορικής τους διαδρομής, τα ποπουλιστικά κινήματα στη Ρωσία και τη βόρεια Βαλκανική γνώρισαν μετασχηματισμούς και διασπάσεις τέτοιας ευρύτητας, ώστε είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για κοινό πολιτικό σχέδιο. Εντούτοις, είτε υπήρξαν μηδενιστές, αναρχικοί, τρομοκράτες, ρεφορμιστές ή φιλελεύθεροι, το σύνολο των ναρόντικων στο μεταίχμιο του αιώνα φαίνεται να εμπνέεται από ένα κοινό ιδεώδες πολιτικής οργάνωσης που παραπέμπει στο πρότυπο του μιρ και του καρτέλ. Ακολουθώντας το παράδειγμά τους οι Ρουμάνοι τσαρανιστές θα δώσουν έμφαση στο ρόλο των κοινοτικών συμβουλίων στο πλαίσιο ενός αποκεντρωτικού διοικητικού συστήματος που μένει να προσδιοριστεί. Οι προτιμήσεις στρέφονται σταθερά προς ένα φιλελεύθερο καθεστώς της Αριστεράς που θα στηρίζεται στη λαϊκή αποταμίευση, τους αγροτικούς συνεταιρισμούς και την προώθηση καλλιέργειών προσαρμοσμένων στις γεωγραφικές συνθήκες.³⁷ Αν και οι πληροφορίες του Τσαγιανώφ ως προς την οικονομική και θεσμική οργάνωση της χώρας της αγροτικής ουτοπίας, την οποία επαγγέλλεται, είναι μάλλον ασαφείς, δεν κρύβει ούτε αυτός το θαυμασμό του για τη ζωή σε οικισμούς μικρής

τερναλισμοί, αυταρχικοί βεβαίως αλλά που ανέχονται τις δομές της κοινωνίας των πολιτών, όσο και οι φασιστικοί ολοκληρωτισμοί, τόσο τα συστήματα που μετασχηματίζουν ριζικά τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής όσο και εκείνα που περιορίζονται στη μεταβολή των πολιτικών θεσμών. Μόνο η θεώρηση των ποπουλιστικών ιδεών στην αμφισβητήσιμη τους διάσταση επιτρέπει να τις διαρθρώσουμε γύρω από τα τρία επιχειρήματα που αναφέραμε και μόνο ο ρόλος τους στην αντιπολίτευση προσδίδει σ' αυτά τα κινήματα το διπλό χαρακτηριστικό του ριζοσπαστισμού και του ρεφορμισμού, συστατικό της πολιτικής τους ταυτότητας. Εξάλλου, όπως θα δούμε πιο κάτω, τα προγράμματα που υποστήριζαν στην πλειονότητά τους τα ποπουλιστικά κινήματα αντιτίθενται σαφώς στο κριτήριο της αποδυνάμωσης των διαμεσολαβητικών θεσμών και, συχνά, στο κριτήριο του αντιελιτισμού, πεμτουσία, σύμφωνα με τους προαναφερθέντες πολιτειολόγους, των ποπουλιστικών καθεστώτων.

37. Είναι αλήθεια πως μετά τη συγχώνευσή τους, το 1926, με το εθνικιστικό κόμμα, οι Ρουμάνοι ποπουλιστές θα υποστηρίξουν εθνοκεντρικές θέσεις (απαλλαγμένες, εντούτοις, από υπαινιγμούς στην έννοια της φυλής). Όμως πρέπει να περιμένουμε τη διάσπαση της δεκαετίας του 1930 για να δούμε τη δεξιά πτέρυγα του κόμματος να προσχωρεί στο μουςσολινικό μοντέλο (βλ. C. Durandin, *La politique française et les Roumains, 1878-1913: la recherche d'une influence*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris III, 1980).

κλίμακας (το ιδανικό του ήταν η κατεδάφιση όλων των πολεοδομικών συγκροτημάτων με πάνω από 20.000 κατοίκους), καθώς και την απέχθειά του απέναντι στη συγκεντρωτική εξουσία.³⁸ Όσο για τους θεωρητικούς του Τρίτου Κόσμου, παρά το ασυμβίβαστο των πολιτικών τους προγραμμάτων (επαναστατική ανατροπή, αφομοίωση), καταγγέλλουν ομόφωνα κάθε ιδέα οργάνωσης των κοινωνιών της μαύρης ηπείρου στη βάση των κοινοβουλευτικών και γραφειοκρατικών θεσμών της Ευρώπης.

Ο αντικοινοβουλευτισμός, η απέχθεια προς τον ιακωβινισμό, οι οργανώσεις στη βάση της αρχής της αμοιβαιότητας, ο οικονομικός προστατευτισμός και η υπεράσπιση της ιδιαιτερότητας των παραδοσιακών κοινωνιών βρίσκονται επίσης στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας των Γάλλων αγροτιστών, είτε πρόκειται για κοινωνικά προγράμματα που εμπνέονται από τις ιδέες του Φουρριέ ή του Μπλανκί είτε υποστηρίζεται η επιστροφή στη «δημοκρατία των χωρικών» είτε, τέλος, έχουμε να κάνουμε με οπαδούς του κορπορατισμού που προπαγανδίζουν την ιδέα ενός πατερνλιστικού κράτους με ισχυρή δόση εθνικισμού. Σε κάθε περίπτωση, ο ακτιβισμός των αγροτιστών της Αριστεράς ή της Δεξιάς θα επιδιώξει να πάρει τις αποστάσεις του απέναντι τόσο στον μαρξιστικό κολεκτιβισμό όσο και τον καπιταλιστικό φιλελευθερισμό ή τον εθνικοσοσιαλισμό.³⁹ Έστω και αν ορισμένα στοιχεία στο λόγο, στην πολιτική πρακτική και στη συμβολική των Πρασινοχιτώνων της δεκαετίας του 1930 τους φέρνουν κοντά στο «μαγνητικό πεδίο του φασισμού», δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ανυποχώρητη επιμονή τους στο θέμα της αυτονομίας των αγροτικών οργανώσεων τους απομάκρυνε επάρκως από ένα καθεστώς που καταργεί κάθε θεσμό διαμεσολάβησης μεταξύ κεντρικής εξουσίας και λαού. Η φράση «ούτε φασισμός ούτε κομμουνισμός» δεν αντιπροσώπευε άλλωστε το αγαπημένο σύνθημα του Ντορζέρ;⁴⁰ Εξίσου ισχυρή ήταν, εξάλλου, και η επιθυμία των αγροτιστών της Αριστεράς να διαφοροποιηθούν απέναντι στις κομμουνιστικές θέσεις στο ζήτημα της κολεκτιβοποίησης της γης.⁴¹

38. A. Tchayanov, *Voyage de mon frère Alexis*, 1976 (1920), ό.π.

39. Βλ. P. Barral, *Les agrariens français*, ό.π., σσ. 44, 128, 155, 240.

40. R. Paxton, *Le temps des chemises vertes*, ό.π., σ. 15.

41. P. Barral, *Les agrariens français*, 1968, ό.π., σ. 201.

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

Από την πλευρά τους, οι θιασώτες της αγροτικής ουτοπίας του Μαντράς, αν και αποφεύγουν τεχνηέντως να θέσουν το ζήτημα της εξουσίας («η χώρα των PUR», λένε, «δεν χρειάζεται το κράτος»), δέχονται ότι τα θεμέλια του συστήματός τους στηρίζονται στην αποκέντρωση (προτεραιότητα της Επαρχίας απέναντι στο Νομό), την αυτοδιαχείριση (αιρετά συμβούλια σε όλες τις κλίμακες), την απελευθέρωση της ατομικής πρωτοβουλίας («ζωοποιό στοιχείο για την κοινωνία»), καθώς και τη Νέα Αγροτική Πολιτική που προωθεί την ποιότητα, τη μικρή παραγωγή, την πολυδραστηριότητα και την άμεση σχέση αγρότη και αγοράς. Αντίθετα, δεν κρύβουν πως η ίδια η ύπαρξη της χώρας τους προϋποθέτει τη διατήρηση μιας περιβάλλουσας κοινωνίας, βιομηχανικής και καπιταλιστικής, υποταγμένης στην πανίσχυρη αμερικανική αυτοκρατορία. Προνόμιο μερικών εστέτ και διανοουμένων, η PUR δεν υπάρχει παρά χάρις στη συσσώρευση πόρων σε εθνικό επίπεδο, που τους επιτρέπει την «πολυτέλεια να ζουν όπως οι φτωχοί». Πρόκειται εδώ για διαφορά μεγέθους σε σχέση με τα άλλα ρεύματα των αγροτιστών και των ποπουλιστών, για τους οποίους το κοινωνικό πρόγραμμα δεσμεύει την κοινωνία στο σύνολό της.

Ο συγγραφέας της «Κοινοτικής Πολιτείας» αφήνει στους επαγγελματίες πολιτικούς τη φροντίδα να βρουν τη νομική μορφή ενός συστήματος διαφορετικού από τον «παρείσακτο κοινοβουλευτισμό», ενώ ο ίδιος επιφυλάσσεται να θυμίσει τις θεμελιώδεις αρχές που οφείλουν να διέπουν το σύστημα: τοπική, πολιτική και οικονομική, αποκέντρωση, άμεση δημοκρατία (αντιπρόσωποι υπό τον συνεχή έλεγχο της κοινότητας και ανακλητοί ανά πάσα στιγμή), οικονομική αυτάρκεια βασισμένη στη διαφοροποίηση των καλλιεργειών, που όχι μόνο εγγυάται «αμυντικές διαφυγές» σε περίπτωση κρίσης αλλά και συμβάλλει στη διαμόρφωση ανεξάρτητων προσωπικοτήτων, εντελώς διαφορετικών από εκείνους τους «αγελαίους παραγωγούς» της μονοκαλλιέργειας. Μέσα σ' ένα τέτοιο σύστημα, απαλλαγμένο από το ξενόφερτο σύνταγμα και το «δουλοπρεπές ρωμαϊκό δίκαιο», την αποστολή της σύνολης και ισόρροπης κοινωνικής ρύθμισης επωμίζονται οι αρχέγονοι κοινοτικοί θεσμοί, οι οποίοι, επιπλέον, θα επιτρέψουν σε ορισμένες αξίες, κακοποιημένες από τη Δύση, να ξαναβρούν το αληθινό νόημά τους.⁴²

42. Κ.Δ. Καραβίδας, «Κράτος και παιδεία» και *Η Κοινοτική Πολιτεία*, ό.π. Συνα-

Για ποιές αξίες πρόκειται; Ο συγγραφέας δεν τις κωδικοποιεί, μπορούμε ωστόσο να τις ανιχνεύσουμε μέσα από το πλήθος των κριτικών κατά του ισχύοντος συστήματος που κατακλύζουν τα γραπτά του: την «πραγματική» έννοια της ελευθερίας που μόνο η κοινότητα είναι σε θέση να ενσαρκώσει, αντίθετα με τον καπιταλισμό, ο οποίος δεν γνωρίζει παρά να «θυσιάζει όλες τις ελευθερίες, εξαιρουμένων των οικονομικών» στο βωμό του «ασύδοτου ανώνυμου κεφαλαίου». ⁴³ Την καθημερινά βιωμένη αδελφότητα μέσω της συνεργασίας και της συλλογικής εργασίας. Την υπαρκτή ισότητα, τέλος, που γεννά μια κοινωνία ελεύθερων και ανεξάρτητων μικροϊδιοκτητών, χωρίς κοινωνικές τάξεις. Εξαιτίας της κοινωνικής τους τοποθέτησης μεταξύ αστών και προλετάρων, αυτοί οι τελευταίοι διαθέτουν όλες τις απαιτούμενες ικανότητες ως προς την πραγματοποίηση του τρίτου δρόμου απέναντι στον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό. Αυτό το όραμα σκοντάφτει εντούτοις, όπως συμβαίνει με το σύνολο των ποπουλιστικών σχεδίων, σ' ένα σημαντικό εμπόδιο, τα πολιτικά μέσα που πρέπει να κινητοποιηθούν για την υλοποίησή του. Πάνω σ' αυτό το ζήτημα και κυρίως στο ρόλο που καλείται να παίξει το κράτος στο πλαίσιο της μέλλουσας κοινωνίας ο συγγραφέας παραμένει υπερβολικά διακριτικός. Στις αντιφάσεις και τα διφορούμενα που του έχουν ήδη προσάψει οι πολιτειολόγοι (το κράτος καταγγέλλεται και, ταυτόχρονα,

ντάμε στο σημείο αυτό κάποιες από τις ιδέες ενός άλλου Έλληνα ουτοπιστή στο γύρισμα του αιώνα, του Πλάτωνα Δρακούλη. Οι «Αγρουπόλεις», βασική συνιστώσα του κοινωνικού του προγράμματος, συγκροτούνται σύμφωνα με τις ίδιες αρχές αλληλεγγύης και συνεργασίας, προϋποθέτουν τον ίδιο βαθμό αυτονομίας και αυτάρκειας (άμεση δημοκρατία στο πλαίσιο μικρών οικιστικών συγκροτημάτων, συνδυασμός γεωργίας-βιομηχανίας, κατάργηση της διχοτόμησης πόλη-χωριό) και επαγγέλλονται την ίδια κοινωνική αρμονία με την Κοινοτική Πολιτεία. Εντούτοις, στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας, η αντίθεση είναι έντονη ανάμεσα στους δύο οραματιστές. Στρατευμένος σοσιαλιστής μεταξύ των πλέον δραστήριων στη χώρα μας κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, ο Πλ. Δρακούλης αποφαινεται κατηγορηματικά υπέρ της κατάργησης κάθε μορφής ιδιοκτησίας και ιδιαίτερα της γαιοκτησίας, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, πρέπει ν' αποδοθεί στις κοινότητες (Βλ. Πλ. Δρακούλης, *Αγροτική συνομοσπονδία*, Αθήναι, 1927).

43. Κ. Δ. Καραβίδας, *Η Κοινοτική Πολιτεία*, ό.π.

ΑΓΡΟΤΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΠΟΥΛΙΣΤΕΣ

καλείται σε βοήθεια για την πραγματοποίηση του σχεδίου, η συνδιάρθρωση βιομηχανικού καπιταλισμού και μικροεμπορευματικού τρόπου παραγωγής ανήκει στο χώρο της ουτοπίας),⁴⁴ θα μπορούσε να προσθέσει κανείς το βολонταρισμό που φαίνεται να σφραγίζει τις προτάσεις του περί μεταρρυθμίσεων, καθώς και την πανταχού παρούσα στο συλλογισμό του σύγχυση μεταξύ πραγματιστικού και κανονιστικού στοιχείου.

Στην ουσία, η αμμηχανία μπροστά στο ζήτημα της εξουσίας είναι φανερή σε όλους τους αγροτιστές και ποπουλιστές, το ίδιο και ο αβέβαιος χαρακτήρας του προτεινόμενου κοινωνικού προγράμματος. Εντούτοις, πολλές από τις ιδέες τους επιστρέφουν δυναμικά στο προσκήνιο εδώ και μερικά χρόνια, τόσο στο χώρο της αγροτικής έρευνας, όσο και στο χώρο των κοινωνικών κινημάτων ή ιδεολογικών ρευμάτων που βλέπουν το φως στις διάφορες χώρες. Η διαφοροποίηση της αγροτικής παραγωγής και η σωστή χρήση της πολυδραστηριότητας (προέκταση της γεωργίας στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες) θεωρούνται σήμερα από πολλούς ερευνητές ως το μόνο αποτελεσματικό αντίδοτο κατά των δυνάμεων οι οποίες ωθούν προς την εξαφάνιση της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Επιπλέον, προβλήματα όπως αυτό της ποιότητας ζωής, του αχάλινωτου παραγωγισμού, της μηδενικής αύξησης, της άμεσης δημοκρατίας και της ισορροπίας μεταξύ ανθρώπου, κοινωνίας και φύσης δεν απασχολούν πια μόνο κάποιους ονειροπόλους της δεκαετίας του '60, αλλά κατέχουν περίοπτη θέση στα προγράμματα πολιτικών κομμάτων, η επιρροή των οποίων συνεχώς διευρύνεται στις ευρωπαϊκές χώρες. Παράλληλα, στις ίδιες αυτές χώρες, η αναγνώριση της ποικιλίας αγροτικών εκμεταλλεύσεων και τοπικών ιδιαιτεροτήτων, η οριζόντια οργάνωση της παραγωγής και η αποκατάσταση της τοπικής κλίμακας στο πλαίσιο μιας αναπτυξιακής προσπάθειας που προσλαμβάνεται πριν απ' όλα ως κοινωνικό πρόγραμμα γίνονται τα κυρίαρχα συνθήματα του αγροτικού κινήματος. Όσο για την ανάγκη των περιφερειακών κοινωνιών να αναζητήσουν πρότυπα κοινωνιοοικονομικής και πολιτικής οργάνωσης προσαρμοσμένα στις ιδιαιτερότητές τους, τα παραδείγματα της έξαρσης των θρησκευτικών ολοκληρωτισμών στην οποία παριστάμεθα μάρτυρες εδώ και καιρό στην Ασία και

44. Βλ. Ν. Μουζέλης «Εισαγωγή» στο Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, 1978 (1931), 6.π.

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ

την Αφρική, όπως και της αξιοθρήνητης αποτυχίας των αναπτυξιακών προγραμμάτων που προτείνονται για τον Τρίτο Κόσμο (κακέκτυπα των δυτικών) δείχνουν ότι το πρόβλημα είναι όσο ποτέ επίκαιρο.

(Μετάφραση από τα γαλλικά)